

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FRAZEOLÖGİZMLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TƏDQİQ İSTİQAMƏTİ

İxtisas: 5706.01 – Azərbaycan dili

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Səbinə Əmir qızı Seyidova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Sumqayıt- 2025

Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Filologiya elmləri doktoru, professor
Adil Məhəmməd oğlu Babayev

Rəsmi opponentlər: Filologiya elmləri doktoru, professor
Sənubər Ələvsət qızı Abdullayeva

Filologiya elmləri doktoru, dosent
Nəriman Fərman oğlu Seyidəliyev

Filologiya elmləri doktoru, dosent
Əzəmət Murtuza oğlu Rüstəmov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.24 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: Filologiya elmləri doktoru, dosent
Nigar Vəliq qızı İsgəndərova

Dissertasiya şurasının elmi katibi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Mətanət Hidayət qızı Məhərrəmov

Elmi seminarın sədri: Filologiya elmləri doktoru, professor
Astan Əhməd xan oğlu Bayramov

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Dil sistemində özünəməxsus yer tutan frazeologiyanın linqvistik tədqiqatlar sırasında ayrıca istiqamət kimi ayrılması prosesi həmin sahədə aparılan elmi-nəzəri araşdırmaların artması və bu işlərdə frazeologiyanın əsaslarının, vahidlərinin, onların spesifik xüsusiyyətlərinin təyin olunması, habelə frazeologizmlə mürəkkəb sözün, söz birləşməsinin oxşar və fərqli cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsi sabit söz birləşmələrinin xüsusi layını təşkil edən frazeologizmlərə aid digər məsələlərin öyrənilməsi zəminində getmişdir. Şübhəsiz ki, müəyyən elm daxilində formalaşan yeni istiqamətin özünün elmi-nəzəri və praktik məsələləri meydana çıxır ki, bunların həlli problemə yanaşılma üsul və metodlarının təyin olunması, elmi konsepsiyaların yaradılması da ardıcıl elmi araşdırmalara əsaslanır. Belə bir prosesdə, əldə olunmuş elmi nəticələrin təkamülündə varislik prinsiplərinin gözlənilməsi, sahə üzrə elmi-tədqiqatların düzgün məcraya yönəldilməsi, görülmüş bütün işlərə vaxtaşırı müəyyən sistem və ardıcılıqla nəzər salmaq zərurəti meydana çıxır. Bu zərurət özünü frazeologiya ilə bağlı araşdırmaların dilçilik tarixi prizmasından kompleks şəkildə tədqiqat müstəvisinə çıxmasını da aktuallaşdırır.

Ümumiyyətlə, dilçilikdə, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində frazeoloji araşdırmaların problematikası və onların həlli ətrafında ümumiləşdirmələr aparsaq, qənaətlərimizi belə qruplaşdırıb bilərik: 1) frazeologiya dilin mühüm və mürəkkəb sahələrindən biridir; 2) bütün dillərin böyük miqdarda frazeoloji vahidi özündə cəmləşdirən frazeoloji fondu vardır; 3) frazeologiya dilin tarixi kateqoriyalarından biri olub daim inkişafdadır; 4) frazeologiyada milli təfəkkür öz əksini tapır; 5) hər bir dilin frazeologiyasının spesifik cəhətləri vardır; 6) frazeologiya özünəməxsus struktur və semantik xüsusiyyətlərə malikdir; 7) dilin mövcud frazeoloji vahidləri bazasında yeni frazeologizmlərin yaranma prosesi baş verir. Frazeologiyaya dair tədqiqatlarda hələ də elmi mübahisələr doğuran bir çox aspektlər vardır ki, onlara birmənalı münasibət formalaşmamışdır. Fikrimizcə, məhz belə məsələlər dairəsini təyin etmək və onlara münasibətdə

ümumiləşdirmələr aparmaq, tədqiqatlar üçün elmi-nəzəri istiqaməti müəyyənləşdirmək vacibdir. Qeyd edilən fikrin meydana çıxma səbəbi, hər şeydən əvvəl, son dövrlərdə, bir qədər də dəqiqləşdirsək, son on ildə aparılmış frazeoloji tədqiqatlarda eyni və oxşar mülahizələrin yürüdülməsi ilə bağlıdır. Dilçiliyimizdə eyni elmi-nəzəri məsələlərin, həmçinin tədqiqat mənbəyini, yaxud materialını dəyişməklə oxşar problemin təkrar-təkrar filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, eləcə də filologiya üzrə elmlər doktoru dissertasiyaları üçün mövzu kimi seçilməsi halları artmışdır. Belə hesab edirik ki, yeni tədqiqatların bu şəkildə seçilməsi, diqqəti müasir dövrün tələblərinə cavab verəcək problemlərə yönəltməkdən yayındırır. Frazeologiyanın tədqiq tarixinin və istiqamətlərinin öyrənilməsi və sistemləşdirilməsi bu sahədə səmərəsiz elmi tədqiqatların meydana çıxmasının qarşısını ala bilər.

Azərbaycan dilinin frazeologiya sahəsinə dair bir çox müəlliflər geniş araşdırmalar aparmışlar. Dilçilərimizdən A.Babayevin, K.Əliyevin, A.Qurbanovun, S.Cəfərovun, H.Bayramovun, Ə.Dəmirçizadənin, M.Adilovun, G.Yusifovun, M.Mirzəliyevanın frazeologiyanın xüsusiyyətləri, inkişaf istiqamətləri və problemlərinin öyrənilməsində xidmətləri yüksək qiymətləndirilməlidir. Bununla yanaşı, son iyirmi ildə dilçilikdə frazeologiya sahəsinə maraq daha da artmış, elmi tədqiqat işlərinin də sayı artmışdır. F.V.Salayevanın, K.Ş.Əhmədovanın, L.M.Cəfərovanın, Ə.H.Hacıyevanın, A.S.Xəlilovun, Q.Ç.Mahmudovanın və digərlərinin araşdırmalarını misal göstərə bilərik. Təbii ki, sadaladığımız dilçilərin apardıqları tədqiqatları yüksək qiymətləndiririk. Amma bununla yanaşı onu da qeyd etməliyik ki, frazeologiya sahəsində həll olunmamış bir sıra məsələlər qalır. Aparılmış tədqiqatları araşdırarkən frazeoloji tədqiqatlarda bir neçə yanaşmanın şahidi oluruq. Azərbaycan dilində frazeologiyanın daha çox üslubi istiqamətdə inkişafını görürük və demək olar ki, frazeologiyaya həsr edilmiş əksər elmi araşdırmaların bu və ya digər yazıçı və ya şairlərin dilində frazeoloji vahidlərin toplanması və onlara münasibətlərin bildirilməsi ilə tədqiqatların aparılmasını izləyirik. Frazeologiya sahəsində tədqiqat işlərinə digər bir yanaşma

isə, əsasən, müəyyən problem əsasında aparılan araşdırmaların bir qayda olaraq icmallarla başlanmasıdır. Həmin xülasələrdə bu sahəyə aid əvvəl yerinə yetirilmiş işlərin bir qismi haqqında məlumat verilir, bu işlərə münasibət bildirilir. Bu zaman icmallarda təkrarlar müşahidə olunur. Bu meyil frazeologiyanın tədqiqat istiqamətlərinin və tarixinin yaygın şəkildə öyrənilməsi kimi qiymətləndirilə bilər. Bununla belə, Azərbaycanda hələ də Azərbaycan frazeologiyasının tarixi kompleks və sistemli şəkildə öyrənilməmişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Aparılan tədqiqatın obyektini Azərbaycan dilçilərinin frazeoloji araşdırmaları təşkil edir. Tədqiqatın predmetini Azərbaycan frazeologiyasının struktur-semantik quruluşunun özünəməxsus xüsusiyyətləri, Azərbaycan dilində frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətlərinin tədqiqat istiqaməti ilə bağlı məqamların araşdırılması təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. İşin əsas məqsədi Azərbaycan dilçiliyində frazeologiyanın tədqiqat istiqaməti ni və tarixini öyrənməkdir. Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı konkret vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur.

- Azərbaycan dilçiliyində frazeoloji araşdırmaların tədqiqat tarixini müəyyənləşdirmək;

- Azərbaycan dilçiliyində frazeologiyayı kompleks şəkildə araşdırmış tədqiqatçıları müəyyənləşdirmək və onların işlərindəki konseptual istiqamətləri təyin etmək;

- Azərbaycan dilçilərinin Azərbaycan frazeologiyasının ümumi nəzəri məsələləri ilə bağlı türk və dünya dilçiliyini maraqlandıracaq konsepsiyalarına baxış;

- frazeologiyanın ümumi nəzəri məsələlərinin həllinə Azərbaycan dilçilərinin münasibətlərini aydınlaşdırmaq;

- Azərbaycan tədqiqatçılarının frazeologizmlərin mahiyyəti, dildəki yeri və mövqeyi haqqındakı araşdırmalarını öyrənmək və sistemləşdirmək;

- Azərbaycan tədqiqatçılarının frazeologizmlərin leksik-semantik, struktur-qrammatik xüsusiyyətləri haqqındakı fikirləri araşdırmaq;

- Azərbaycanca frazeologiyanın struktur-semantik istiqamətdə tədqiqi ilə bağlı müşahidə olunan meyilləri öyrənmək;
- Azərbaycan dilçiliyində frazeologiyaya aid son dövr tədqiqatlarının elmi problematikasını aydınlaşdırmaq;
- Azərbaycan frazeologiyasının inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirmək.

Tədqiqat metodları. Dissertasiyada, əsasən, təsviri metod, eyni zamanda müqayisə metodundan istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

– Azərbaycanda frazeologiya sahəsində tədqiqatların əsası XX əsrin ikinci yarısında qoyulmuşdur.

– Frazeologiyaya aid tədqiqat aparmış ilk Azərbaycan dilçisi Muxtar Hüseynzadə olmuşdur. Onun başladığı iş sonralar S.Cəfərov, Ə.Dəmirçizadə, M.İslamov, A.Qurbanov, H.Bayramov və başqaları tərəfindən davam etdirilmişdir.

– Azərbaycan dilçisi M.Tağıyev rus dilinin materialları əsasında frazeologiyada “Frazeoloji əhatə nəzəriyyəsi”ni yazmış və bu nəzəriyyə hal- hazırda dünya dilçiliyində tətbiq olunmaqdadır.

– Azərbaycan dili frazeologiyasının ilk kompleks tədqiqatını H.Bayramov aparmışdır. Bu sahədə növbəti kompleks tədqiqat M.Mirzəliyevaya aiddir.

– Azərbaycanda frazeoloji konsepsiyalar müxtəlif dil nəzəriyyələri əsasında yaradılmışdır.

– Müasir dövr Azərbaycan dilçiliyində frazeologiyaya dair tədqiqatların həm elmi-nəzəri, həm də praktik dairəsi xeyli genişlənmişdir.

– Azərbaycan dilçiləri müxtəlif dillərin frazeologiyasını araşdırırlar.

– Azərbaycan dilçiliyində frazeologiyanın müqayisəli aspektdə öyrənilməsi istiqaməti yaranmışdır.

– Azərbaycan dilçilərinin frazeoloji vahidlərin tərcüməsi ilə bağlı tədqiqat işləri də XX əsrin ikinci yarısından başlanmış və hazırda daha geniş miqyası əhatə etməkdədir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyanın elmi yeniliyini Azərbaycan frazeoloqlarının tədqiqatlarının sistemli və kompleks

şəkildə öyrənilməsi təşkil edir. Tədqiqatda frazeoloji araşdırmaların problematikasının elmi-nəzəri təkamülü ilk dəfə izlənilir və müasir dövrdəki meyilləri aydınlaşdırılır. Azərbaycanda formalaşmış frazeologiya nəzəriyyəsinin elmi dəyərinin təyin olunması istiqamətində aparılan araşdırmalar da işin elmi yeniliyinə aiddir. Azərbaycan dilçiliyində frazeologiya nəzəriyyəsinin inkişafı ilk dəfə olaraq başlandığı dövrdən bu günə qədərki tədqiqatlar əsasında öyrənilmiş, nəzəri ümumiləşdirmələr aparılmış, Azərbaycan dilinin frazeoloji fondunun xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. İşin nəzəri əhəmiyyəti əldə olunmuş nəticələrin Azərbaycan dilçiliyi və türkologiyada frazeologiyanın inkişaf etdirilməsi üçün yeni müddəaların irəli sürülməsində özünü göstərir. Frazeologiyanın tədqiqat tarixinin araşdırılması məsələsinə yeni istiqamətdə nəzəri yanaşma oxşar məsələlərin türk dilləri və ümumiyyətlə, başqa dillər üzrə həlli üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Dissertasiya Azərbaycanda frazeologiyaya dair tədqiqatların frazeoloji araşdırmalara verdiyi töhfələri aşkara çıxarır. Araşdırma nəzəri aspektdə olduğuna görə onun elmi müddəaları frazeologiyanın nəzəri bazasını zənginləşdirə bilər.

Tədqiqat işinin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun materialları Azərbaycan dilçiliyinin frazeologiya sahəsi üzrə dərsləklərin, tədqiqat işlərinin tərtibində köməkçi vasitə, elmi mənbə rolunu oynaya bilər. Elmi tədqiqat işi Azərbaycan dilinin, eyni zamanda başqa qohum xalqların dillərinin frazeologiyasının tədqiqində, eyni zamanda Azərbaycan dilinin frazeoloji lüğətlərinin tərtibi prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsində istifadə oluna bilər. Dissertasiyada Azərbaycanda yerinə yetirilmiş frazeoloji tədqiqatların ümumi mənzərəsi öz əksini tapır və bu da müvafiq bibliografiyanın tərtibi üçün baza rolunu oynayacaqdır.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqat işinin əsas müddəaları və nəticələri respublika və beynəlxalq elmi-nəzəri konfranslardakı məruzələrdə şərh olunmuş, 8 məqalə (2-i xaricdə) və 4 tezisdə (2-i xaricdə) əksini tapmışdır. Çap olunmuş tezis və məqalələr dissertasiyanın məzmununu əhatə edir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş 5 səhifə (9612 işarə), I fəsil 37 səhifə (71589 işarə), II fəsil 31 səhifə (60410 işarə), III fəsil 36 səhifə (66635 işarə), nəticə 3 səhifə (5154 işarə), istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından – 14 səhifə ibarətdir. İşin ümumi həcmi 128 səhifə – 213405 işarədir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Tədqiqat işi **“Azərbaycan dilində frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətlərinin tədqiqi istiqaməti”** adlanır. Elmi-tədqiqat işi giriş, 3 fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşin 1-ci fəslə **“Azərbaycan dilçiliyində frazeologiyanın obyektə və tarixi məsələləri”** adlanır. Bu fəsil 3 yarımfəsildən ibarətdir. 1-ci yarımfəsil **“Azərbaycan dilçiyində frazeologiyanın mahiyyəti məsələsinə münasibət”** adlanır. Bu yarımfəsildə mahiyyətdən bəhs edərkən frazeologizm nədir, dildə frazeoloji vahidlər necə yaranır, nəyi ifadə edir, onu dilin digər vahidlərindən differensasiya edən nədir, frazeoloji vahid anlayışı və terminologiyası, frazeologiyanın dilimizdə tarixi və dilçilərin bu məsələlərə münasibəti araşdırılır. A.Babayev, Q.Mahmudova, M.Mirzəliyeva, A. Qurbanov, K.Əliyev, H. Bayramov və digər dilçilərin yuxarıda sadalanan fikirlərə olan münasibətləri öyrənilir. Frazeologiyanın tədqiqatı keçmiş SSRİ-nin tərkibində yaşamış türk xalqlarının elmi irsində rus dilçiliyindəki araşdırmalara paralel, yaxud onların ardınca getmişdir. Bunu nəzərə alsaq, türkologiyada frazeologizmlərin tədqiqat tarixinin XX əsrin 20-30-cu illərindən sonra başladığını qeyd edə bilərik. Onu da unutmamaq olmaz ki, frazeologizmləri dilin leksik sisteminin ayrıca vahidləri kimi araşdırmazdan əvvəl leksikologiyada bu cür vahidlərin mövcudluğu,

onları leksemlərdən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən bəhs edilmişdir. Yəni frazeologiya özünün tədqiqat tarixini leksikologiyanın daxilində formalaşdırmışdır. Azərbaycan dilçilik tarixinin tanınmış tədqiqatçısı A.Babayev yazır: *“Əgər V.V.Vinoqradov frazeologiyaya aid ilk əsərini 1946-cı ildə yazmışdırsa, ondan 17 il əvvəl Azərbaycanda B.Çobanzadə və F.Ağazadə birlikdə yazdıqları “Türk qrameri” dərslisinin leksikologiya bəhsində semasiologiya və stilistikadan danışmış, “göz yummaq”, “başə düşmək”, “başə salmaq”, “baş vurmaq”, “gözüm səndən su içmir” kimi frazeoloji birləşmələrdən bəhs etmişlər”*¹. Əgər alimin qeyd etdiyi illərə əsaslansaq, onda frazeoloji birləşmələri leksik sistemin ayrıca vahidləri saymaq ideyasının Azərbaycan dilçiliyində ötən əsrin 20-ci illərindən mövcudluğunu söyləyə bilərik. Burada eyni zamanda frazeologiyanın vahidi, predmeti,termin variantlığı anlayışlarına aydınlıq gətirilir, frazeoloji vahidlər semantik bütövlük dərəcəsinə görə frazeoloji birləşmə, frazeoloji qovuşma, frazeoloji uyuşma olaraq təsnif olunur.

Tədqiqat işinin **“Frazeologizmlər xalq təfəkkürünün məhsulu kimi”** adlı növbəti yarım fəslə frazeologizmlərin yaranma yollarından, frazeologiyanın xalq təfəkkürü ilə bağlılığına həsr olunub. Burada M.Adilovun, A.Axundovun, G.Yusifovun, N.Seyidəliyevin, T.Fərzəliyevin, D.Səmədovanın fikirlərinə münasibət bildirilir.

A.Axundov xalq dilinin söz xəzinəsində ibarələrin, atalar sözlərinin, məsəllərin, idiomatik ifadələrin geniş yer tutduğunu və xalqı dildə yazan hər bir yazıçının xalqımızın bədii təfəkkürünün məhsulu olan bu leksik birləşmələrə müraciət etdiyini diqqət mərkəzinə çəkmişdir. O, Mehdi Hüseynin “Səhər” romanında belə birləşmələrin sayının yüzlərlə olduğunu, onların istər müəllifin dilində, istərsə də obrazların dilində işləndiyini, nəticədə müəllif təhkiyəsi ilə obrazların nitqinin qaynayıb-qarışdığını qeyd etmiş, “Rəşidin danışığından bildi ki, xına o xınadan deyil”, “Paltarının cındırından cin hürküdü”, “Göydə ulduz ulduzu çağırırdı”, “Ver

---

¹ Babayev, A.M. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi / A.M.Babayev.– Bakı: ADU nəşriyyatı, – 1996. – 270 s.

yeyim, ört yatım, gözlə canım çıxmasın”, “Əkəndə yox, biçəndə yox, yeyəndə orta qardaş” nümunələrini gətirmişdir². Doğrudan da, bu frazeologizmlər xalq təfəkkürünün məhsulu kimi yaranmış, uzun illərin sınağından çıxaraq bu günə gəlib çatmışdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra frazeologizmlər vardır ki, müxtəlif dillərdə yaranır və məzmunu görə başqa dillərin müvafiq frazeologizmlərinə adekvat və ya ekvivalent olur. Bu cəhət, əsasən, həyat təcrübəsinin bir sıra istiqamətlərində bir çox coğrafi məkanlarda eyniliyindən, oxşarlığından irəli gəlir.

Tədqiqat işinin birinci fəslinin **“Azərbaycan dili frazeologiyasının əsas məsələlərinin tədqiqi və tarixinin araşdırılmasına münasibət”** adlı üçüncü yarım fəslində frazeologiyanın yaranma tarixi, frazeologiyada ən çox mübahisə doğuran frazeologiyanın kateqoriyaları, frazeologiyanın dilçiliyin müstəqil sahəsi kimi varlığı, onun sərhədləri, frazeoqrafiya məsələləri, sabit və sərbəst birləşmələrin fərqləndirilməsi, sabit birləşmələrlə frazeoloji vahidlərin oxşar və fərqli cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsi, sabitlik kateqoriyasının izahı verilmişdir.

Sabitlik frazeoloji vahidlərin kateqorial əlamətidir. Lakin bu, yeganə meyar deyildir. Bu məsələyə müxtəlif tədqiqatlarda münasibət bildirilmişdir. Azərbaycan alimlərindən M.Mirzəliyeva frazeoloji vahidlərin kateqorial əlamətlərinə sabitlikdən başqa məcazlaşma, idomatiklik, məna bütövlüyü, yaxud semantik monolitliyi də əlavə etmişdir.

Frazeoloji vahidləri sabitlik meyarına görə fərqləndiril-məsinin mərkəzində sərbəst və sabit söz birləşmələrini bir-biri ilə qarşılaşdırılması durur. Qeyd edilən amil frazeologizmlərlə sərbəst söz birləşmələrini qarşılaşdırmaq, onların oxşar və fərqli cəhətlərini aşkara çıxarmaq kimi məsələnin daim diqqət mərkəzinə çəkilməsinə səbəb olmuşdur.

Tədqiqat işinin ikinci fəslə **“Frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətlərinin tədqiq problemləri”** adlanır ki, bu fəsil də üç yarım fəsildən ibarətdir. Birinci yarım fəsil **“Azərbaycan dili**

---

² Axundov, A.A. Dilin estetikası / A.A. Axundov. – Bakı: Yazıçı, – 1985. – s.52.

frazeoloji vahidlərinin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin tədqiqi məsələləri” adlandırılmışdır. Bu yarım fəsildə frazeologizmlərin semantik və tematik növləri tədqiqata cəlb olunmuşdur. Frazeoloji tədqiqatlarda Azərbaycan dilçiləri frazeologizmlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən onların tematik bölgüsü və məna növləri üzərində daha çox dayanırlar.

M.Mirzəliyeva frazeoloji vahidləri əmələgəlmə yollarına görə təsnifində iki qrup ayırmış və birinci sözlərin leksik-semantik mənası ilə əlaqədar olan frazeologizmləri daxil etmişdir. Bu qrupa o, beş yarımqrupu daxil etmişdir: “1) *xalqın məişət və həyat tərzini əks etdirənlər*; 2) *insanın bədən üzvlərini bildirən sözlərdən yaranan və insan dünyasının ali hissə və duyğularını ifadə edənlər*; 3) *dini əqidə və mənsubiyyəti əks etdirən frazeoloji vahidlər*; 4) *hissə və duyğuları, insani münasibətləri əks etdirən frazeoloji vahidlər*; 5) *müraciət xarakterli frazeoloji vahidlər*”³.

Qeyd olunan beş qrupun tematik baxımdan bütün frazeoloji vahidləri əhatə etməsi, təbii ki, çətindir. Çünki burada komponentin, daha doğrusu, nüvə komponentinin tematik mənsubluğu və ümumiyyətlə frazeoloji vahidin məna mənsubluğu meyarı əsas götürüldükdə frazeoloji vahidlər çoxluğunun hamısını dəqiq ayırmaq çətinləşir. Bəzi tədqiqatçılarımız tematik bölgüdə qrupların sayını xeyli artırmışlar. Məsələn, N.Seyidəliyevin Azərbaycan dastan və nağıllarındakı frazeoloji vahidləri üslubi cəhətdən mənbələrə ayırma cəhdi əslində tematik bölgüdür və burada 12 qrup qeyd edilmişdir.

Q.Mahmudova qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeoloji vahidlərinin tematik təsnifini belə vermişdir: “1) somatik frazeoloji vahidlər; 2) zoofrazeologizmlər; 3) dini-mifoloji səciyyə daşıyan frazeologizmlər; 4) adət və mərasimlərlə bağlı frazeoloji vahidlər; 5) metereologiya və astronomiya ilə bağlı frazeoloji vahidlər; 6) bitki adları ilə bağlı frazeoloji vahidlər; 7) alqış və qarğış mənası ifadə edən frazeoloji vahidlər”⁴.

---

³ Mirzəliyeva, M.M. Türk dillərinin frazeologiyası: [2 cildə] / M.M. Mirzəliyeva. – Bakı: Nurlan, –2009. –c.1.,– s.50-51

⁴Mahmudova, Q.Ç. Qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyası / Q.Ç.Mahmudova. – Bakı: Nurlan, – 2009. – s.136-184.

Azərbaycan tədqiqatçıları frazeologizmlərin semantikasından bəhs edərkən ənənəvi olaraq onların mənə növlərinə görə qruplaşdırıb təhlilə cəlb edirlər. Bu münasibət, demək olar ki, ardıcıl izlənilir. Məsələn, B.Xəlilovun 2008-ci ildə çapdan çıxmış “Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası” kitabında göstərilir ki, frazeoloji vahidlər mənasına görə dörd qrupa bölünür: 1) omonim frazeoloji vahidlər; 2) sinonim frazeoloji vahidlər; 3) antonim frazeoloji vahidlər; 4) çoxmənalı frazeoloji vahidlər⁵.

Tədqiqatçıların əsərlərində belə bölgü qruplarının sıralanmasında cüzi dəyişikliklər qeydə alınır. Bəzən sinonim frazeoloji vahidlər birinci qrup kimi, bəzən isə omonimlər birinci qrup kimi qeyd olunur. Bundan başqa, mənə qrupları arasında frazeoloji vahidlərdə variantlılıq da ayrıca göstərilir. Mənə növləri ayrı-ayrılıqda təhlilə cəlb edilir, seçilən misallar dəyişdirilir. Bu və ya digər yazıçının, şairin eləcə yazılı abidənin leksikasına həsr olunan araşdırmalarında misallar ümumi deyil, konkret mənbə və müəllifə görə müəyyənləşdirilir.

Azərbaycan tədqiqatçıları frazeologizmlərin sinonimliyi məsələsini yalnız dilimizin frazeoloji vahidləri əsasında tədqiq etməmişlər. Başqa dillərin materialları əsasında da bu araşdırmalar aparılmışdır. C.Abdullayeva ingilis dilinin emosemiyalı frazeologizmlərində sinonimiyanın, variantlığın semantik dəyişməyə keçid zamanı baş verdiyini qeyd etmişdir⁶.

Ümumiyyətlə, frazeoloji vahidlərin semantik xüsusiyyətlərinə dair tədqiqatlarda onların sinonimliyi, demək olar ki, çox zaman diqqət mərkəzinə çəkilir. Azərbaycan dilinin frazeoloji fondunun zənginliyinin mövcud lüğətlərimizdə tam əksini tapmadığı aşkara çıxır. Şübhəsiz ki, müxtəlif yazıçı və şairlərimizin əsərlərindən toplanmış frazeologizmlər əsasında ən azı tarixi lüğətin tərtibi Azərbaycan dilçiliyi üçün aktual məsələdir. Eyni zamanda, bu

---

⁵ Xəlilov, B.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Dərslik. / B.Ə.Xəlilov. – Bakı: Nurlan, –2008. – s.277

⁶ Abdullayeva, C.R. Müasir ingilis dilində emosemiyalı frazeologizmlərin semantik–sintaktik təhlili: / Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. / – Bakı, 2018. – s.11-12

məsələnin həlli bir sıra tədqiqatçıların əldə etdikləri nəticələrdən praktikada istifadə olunmasına zəmin yaratmış olacaqdır. Əks təqdirdə görülmüş işlər unudulur və dildə tarixən mövcud olan frazeoloji vahidləri isə hər dəfə axtarmaq tələbi meydana çıxır.

Məlumdur ki, başqa dil vahidlərinə nisbətən atalar sözləri daha çox variativliyə meyllidir. Müxtəlif atalar sözləri toplularını və frazeoloji lüğətləri nəzərdən keçirdikdə belə məlum olur ki, bəzi atalar sözləri mətnləri bir neçə transformasiyaya məruz qalır.

Sinonimləri variantlardan ayırmaq bir o qədər də asan deyil. Sinonimləri və variantları aşağıdakı nümunələrdə nəzərdən keçirək: *Hər fəslin öz gözəlliyi var/ Hər meyvə öz vaxtında yetişər/ Hər toxum öz vaxtında səpilər*. Verilmiş atalar sözü mətnlərinin genetik əlaqəsi barədə əsas komponentlərin (hər, öz, vaxtında) ümumiliyi, həmçinin metaforik oxşarlığı, eyni zamanda onların qurulmasında və mətn transformasiyasında asan izlənən analogiya özünü göstərir. Açıq aydındır ki, hər mətn dəyişikliyi yeni atalar sözü – sinonimi əmələ gətirmir və göstərilmiş cərgədə üç müxtəlif atalar sözü yox, üç variant vardır⁷.

Frazeologiya leksik-semantik kateqoriyalarla sıx bağlıdır. Azərbaycan dili sinonimlərlə və antonimlərlə zəngin bir dildir. Frazeoloji sinonimlik, antonimlik də əsasən dildə mövcud olan leksik sinonim, antonim anlayışları əsasında yaranır.

Frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığı müəyyənləşdirilərkən bu meyar leksik vahidlərin çoxmənalılığı ilə əlaqələndirilir, yəni dildəki bir sıra sözlərin də çoxmənalılıq səciyyəsi kəsb etdiyi xatırladılır.

“Quş qoymaq” ornitonimli frazeoloji birləşməni isə tipik frazeoloji omonimiya faktı kimi dəyərləndirmək olar. Belə ki, burada həm 1. *mövcudluğunu təsbit etmək* (məs: *Sənəddə razılaşdığınız bəndlərin qarşısında quş qoymağınız tələb edilir*), 2. *qeyd etmə xatirinə, hesabat naminə, başdansovdu müəyyən bir işi görmək* (məs: *Əsl kitab bayramı, yoxsa "quş qoymaq" xatirinə tədbir?*); 3. *müəyyən hadisə, məfhum və ya anlayışla bağlı müsbət olmayan reaksiyanın*

---

⁷ Zöhrab-Məcid, M.Y. Atalar sözlərində variativlik problemi (İngilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında): / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. / – Bakı, 2017. –27 s.

ifadə edilməsi (məs: *Bunlara bir quş qoymaq olar, zətən bunlardan başqa bir şey də gözləməyə dəyməz*) mənalı özləri özləri tapır. Ornitonimli frazeologizmlərin forma variantlılığına: **qanadsız quş kimi // qanadsız quş tək; ağzıyla quş tutmaq // ağzı ilə quş tutmaq**⁸.

Frazeoloji antonimlər – eyni qrammatik sinifə aid olan, qismən uyğun və ya tam uyğunsuz komponent tərkibinə və eləcə də qütbləşmiş məna yükünə baxmayaraq, ortaq, kəşşən semantik komponentə malik olan ifadələrdir. Antonimlər qismində aşağıdakı faktları qeyd edə bilərik: **qafəsdəki quş kimi – azad quş kimi; old-bird və spring chicken**. Nisbi antonimiya situasiyaları da az maraq doğurmur⁹.

Frazeoloji birləşmələrin müxtəlif növlərinə variantlılıq xasdır. Bu linqvistik hadisə frazeologiyayı tədqiq etmiş Azərbaycan dilçilərinin bir qisminin (M.Tağıyev, H.Bayramov, N.Rəhimzadə, M.Mirzəliyeva, F.Əhmədov, N.Seyidəliyev, Q.Mahmudova və b.) araşdırmalarında özünə yer tutmuşdur. Frazeoloji vahidlərin bir növü olan atalar sözlərində variantlılıq da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Frazeologizmlərin omonimliyi dilçiliyimizdə o qədər də geniş tədqiqata cəlb olunmamışdır.

İkinci yarımfəslin **“Struktur-qrammatik xüsusiyyətlərin tədqiq problemi”** adlanan yarımbaşlıq iki paraqraftan ibarətdir. **“Struktur xüsusiyyətlərin tədqiqi”** və **“Qrammatik xüsusiyyətlərin tədqiqi”** adlanan paraqraflarda Azərbaycan dilinin frazeologiyasında frazeoloji birləşmələrin, daha doğrusu, söz birləşməsi səciyyəli frazeoloji vahidlərin qrammatik cəhətdən feili frazeoloji birləşmələr və ismi frazeoloji birləşmələrə ayrılmasından bəhs edilir. Dilçilərimizin frazeologiyaya aid tədqiqatlarının əksəriyyətində bu bölgü verilir və nümunələr əsasında şərh olunur.

“Struktur xüsusiyyətlərin tədqiqi” adlı yarımbaşlıqda frazeologizmlərin struktur xüsusiyyətləri araşdırılır. H.Bayramov dilimizdəki frazeologizmlərin müəyyən hissəsinin qrammatik

---

⁸ Vəliyeva, F.M. Azərbaycan və ingilis dillərində ornitonim tərkibli frazeoloji birləşmələrin leksik–semantik xüsusiyyətləri: /filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. / – Naxçıvan, 2014. –s.11

⁹ Yenə orada. s.12

baxımdan təşəkkül taparaq cümlə formasına düşdüyünü və bitmiş bir fikir bildirməsini söyləyir və nəzər salındıqda cümlə təəssüratı verdiyi müddəasını irəli sürür. Bu müddəanın təsdiqi məqsədilə o, “*Ay Səməd dayı...əlim aşağıdır*” cümləsinin nümunə gətirir¹⁰. O, rus dilində istifadə olunan устойчивые фразы, фразеологические единицы с предикативной структуры, предикативные фразеологизмы, коммуникативные фразеологические единицы terminlərinin də özünün nəzərdə tutduğu, frazeoloji cümlələrlə eyni anlayışı ifadə etməsini düşünür. S.Murtuzayevin istifadə etdiyi frazeoloji cümlələr, Ə.Dəmirçizadənin idiomatik cümlələr və H.Bayramovun əvvəlki tədqiqat işlərində istifadə etdiyi frazeoloji ifadə terminlərinin də eyni məna kəsb etməsi fikri də irəli sürülür. H.Bayramovun “frazeoloji cümlə” anlayışı altında nəyi nəzərdə tutmasını başa düşmək üçün müəllifin belə cümlələrin feili frazeoloji birləşmələrdən fərqi haqqında fikirlərini nəzərdən keçirmək lazım gəlir. Onun fikrinə görə frazeoloji cümlələr frazeoloji birləşmələrlə bir qism oxşar və fərqli xüsusiyyətlər daşıyırlar. Oxşar xüsusiyyət olaraq frazeoloji birləşmələrin feil hissəsinin məlum növdən məchul növə, bir qisminin isə icbar növdən məlum növə keçirilməsi ilə yaranması fikrindədir. Nümunə olaraq alim birinci hala amanını kəsmək – amanı kəsilmək, abırını tökmək – abrı tökülmək, ikinci hala isə qanını qaraltmaq – qanı qaralmaq, cinini tutdurmaq – cini tutmaq kimi misallar vermişdir¹¹.

G.Ə.Teymurovanın araşdırmasında isə, ümumiyyətlə, cümlə strukturlu paremioloji – frazeoloji ifadələrə çox fərqli və tənqidi münasibətlə qarşılaşırıq. Müəllifin rəyinə əsasən cümlə tipli paremiyaloji konstruksiyaların məna tutumu feilin qrammatik mənası ilə deyil, əslində aktant tərkiblə müəyyənləşməlidir. Uyğun gəlməyən sintaktik konstruksiyalar istər leksik, istərsə də sintaktik cəhətdən ayrı- ayrı araşdırılmalıdır. Müəllifin rəyinə əsasən özünün cümlə - ifadə və cümlə-model olaraq verdiyi terminlər ayrı-ayrılıqda azad cümlə və paremioloji cümlələr üçün istifadə olunmalıdır. Çox

---

¹⁰ Bayramov, H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları / H.A.Bayramov. – Bakı: Maarif, –1978. – s.122.

¹¹ Yenə oradan, – s.122.

güman ki, cümlə - model azad cümlə tiplərinin araşdırılması zamanı, cümlə-ifadə isə paremioloji konstruksiyaların tədqiqində istifadə olunmalıdır. Müəllif digər tərəfdən cümlədəki mənanın, semantikanın, strukturun ümumiləşmə, mücərrədləşmə dərəcəsini nəzərə almağı təklif edir. Çünki o qeyd edir ki, hər iki tip cümləyə eyni bucaq altından baxılması və təhlil edilməsi ən azından qeyri-obyektivdir və düzgün deyildir. Buna səbəb olaraq paremiyaloji cümlələrdə semantik abstraksiyasının maksimal dərəcədə olmasını gətirir. O qeyd edir ki, istər rus, istər türkoloji dilçilik ədəbiyyatlarında kifayət qədər azad cümlə tipinin tədqiqatı aparılıb və o xüsusiyyətlər baxımından isə paremioloji- frazeoloji cümlələrə yanaşmaq doğru çıxmaz. Başqa bir tərəfdən yanaşıldığında bu tip paremioloji konstruksiyaların hansı modelə, formaya uyğun olduğu, yəni özlərinə xas model mövcuddurmu sualı və ya sintaktik cümlə strukturunda meydana gəlirləmi kimi suallar dilçiliyin araşdıracağı mübahisəli məsələlər sırasındadır¹².

Azərbaycan dilində, o cümlədən digər türk dilində mövcud olan frazeoloji vahidlərin strukturca üç tipi vardır: 1) söz tipli; 2) birləşmə tipli; 3) cümlə tipli frazeoloji vahidlər. Söz tipli frazeoloji vahidlər də öz növbəsində reduktiv, elliptik, kompressiv olmaqla üç qrupa bölünür. Birləşmə tipli frazeoloji vahidlərə gəldikdə isə bunları da üç yarım qrupda birləşdirmək olar: 1) tam daşlaşmış – kristal frazeologizmlər, yəni yalnız iki sözdən ibarət frazeoloji vahidlər. məsələn, bel bağlamaq, qulaq asmaq, başa düşmək, qulaq vermək, gözə gəlmək, dilə tutmaq və s. 2) xarici “təyinli” frazeoloji vahidlər. məsələn, gözündə qalmaq – arzusu gözündə qalmaq; ürəyində qalmaq – istəyi ürəyində qalmaq, burnundan gəlmək (tökülmək)– anadan əmdiyi süd burnundan gəlmək (tökülmək) və s. 3) daxili təyinli frazeoloji vahidlər. məsələn, başını girələmək– başını bir təhər girələmək, başını qatmaq – başını bir təhər qatmaq, aqlını cəm eləmək– aqlını başına cəm eləmək, başından eləmək –

---

¹² Теймурова, Г.А. Категориально-синтаксическая характеристика паремиологических конструкций (на материале русского и азербайджанского языков): / автореферат диссертация доктор филологических наук. / – Баку, –2013. –с.27-28

başından rədd eləmək, abırını bükmək – abırını ətəyinə bükmək (tökmək) və s. Belə frazeologizmlər əhatə dairəsinin müxtəlifliyinə görə müəyyən edilir¹³. Cümlə tipli frazeoloji vahid dedikdə, frazeoloji vahidlərin dayaq komponentlərindəki məsdər şəkilçilərinin atılması və dayaq komponentinin felin müxtəlif zamanlarında işlənməsi yolu ilə yaranan frazeologizmləri frazeoloji cümlə kimi qəbul edirik. məsələn, Ağzından süd iyi gəlmək – ağzından süd iyi gəlir; Əli boşa çıxmaq – əli boşa çıxdı; Kəlləni yerə atmaq – kəlləni yerə atdı; Ürək-göbəyini yemək – ürəkgöbəyini yedi; Göz döymək – gözünü döyür; Gözündən pərdə asmaq – gözündən pərdə asır və s.

İkinci yarımfəslin **“Qrammatik xüsusiyyətlərin tədqiqi”** adlanan yarımbaşlığında frazeoloji vahidlərin qrammatik quruluşundan bəhs edilir. H.Bayramov Azərbaycan dili frazeologiyasının quruluşunu da tədqiq etmiş, frazeoloji vahidləri frazeoloji birləşmə və frazeoloji cümlə olmaqla iki qrupa ayırmışdır. Birinci qrupa aid etdiyi frazeoloji birləşmələrinin çoxunun feilə, az bir qisminin başqa nitq hissələrinə ekvivalentliyi fikrini irəli sürmüş, bu qrupu da iki yarımqrupa – feili frazeoloji birləşmələr və qeyri-feili frazeoloji birləşmələr qruplarına ayırmışdır.

Komponentlərinin arasında gedən sintaktik əlaqənin xüsusiyyəti baxımından, H.Bayramov feili frazeologizmlərin aşağıdakı növlərini ayırmışdır: şəkilçisiz baş söz, yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq halda işlənən isimlər feillərlə birgə işləndikdə, eyni zamanda yönlük, təsirlik halda mənsubiyyət şəkilçili isimlər və ya üçüncü növ təyini söz birləşmələri, öz sözünün hallanması ilə feillərin birgə işlənməsi nəticəsində yaranan frazeologizmlər haqqında şərh vermişdir¹⁴.

H.Bayramov frazeoloji feili bağlamalar, frazeoloji feili sifətlər, frazeoloji məsdərlər və onların əsasında yaranan tərkiblər məsələsini də diqqət mərkəzinə çəkmişdir

---

¹³ Bağirov, N.R. Türk dillərində frazeoloji vahidlərin strukturu problemi //– Bakı: Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi, – 2016. № 2,– s.13-19

¹⁴ Bayramov, H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları / H. A.Bayramov. –Bakı: Maarif, –1978. – s.79-80.

Frazeoloji birləşmələrin komponentlərinin nitq hissəsinə aidliyi üzrə təsnifində ikinci əsas qrupu təşkil edən qeyri-feili frazeoloji birləşmələrin beş qrupunu sifət və ya ismin isimlə birlikdə işlənənlər, ismin sifət və ya zərflə işlənənlər, tərkibində sayla olanlar növlərini ayırmışdır¹⁵.

H.Bayramov qrup təşkil etməyən qeyri-feili frazeoloji birləşmələri də ayırmışdır. Onun fikrinə görə, belə birləşmələrdə komponentlərin sintaktik əlaqələri rəngarəngdir. Tədqiqatçı ağız dolusu, atan yaxşı, anan yaxşı, bağ belə-bostan belə, bu qapı mənim, o qapı sənin, bu gün sabah, can dərdi kimi birləşmələri bu qrupa daxil edir.

Frazeoloji ifadələr mənsub olduğu dilin səviyyələri çərçivəsində (leksik, qrammatik, semantik) formalaşır. İsmi frazeoloji ifadələr I, II, III növ ismi söz birləşmələri əsasında yaranır, bütöv bir sintaktik söz birləşməsi kimi işlədilir.

Üçüncü yarımfəsil **“Frazeologizmlərin ekvivalentliyi və tərcümə məsələlərinə münasibət”** adlanır. Frazeologizmləri lingvistik cəhətdən tədqiq edərkən həmin dil vahidlərinin ekvivalentliyindən danışmaq düzgün olmaz. Ekvivalentlik frazeologizmlərin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Qeyd etdiyimiz kimi hər bir frazeoloji vahid mənsub olduğu xalqın, millətin təfəkkürünün məhsuludur. Təbii ki, dilçilikdə ekvivalentlik dedikdə hamımız bir məfhumun, bir anlayışın mənasına uyğun gələn, onu əvəz edə bilən, ona bərabər ola bilən bir anlayışın digər dildə olmasını nəzərdə tuturuq. Ekvivalentliyin qohum və qohum olmayan dillərdə təyini frazeologiyanın formalaşmasında rol oynayır. Belə vahidlərin müxtəlif dillərdə ekvivalentlərinin olması həmişə mümkün deyildir. Bəzi hallarda bir dildə işlənən frazeoloji birləşmənin digər dildə nə tam, nə də qimsən ekvivalenti olmur. Frazeoloji layda mövcud olan frazeoloji vahidlərin ekvivalentliyi digər dillərlə müqayisədə tam və ya qismən olur. Bəzən bir dildə

---

¹⁵ Bayramov, H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları / H.A.Bayramov. – Bakı: Maarif, – 1978. – s.111.

mövcud olan frazeoloji vahidin ümumiyyətlə digər dildə ekvivalentinə rast gəlinmir¹⁶.

Elmi tədqiqat işinin üçüncü fəslı **“Azərbaycan dilçiyində frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətlərinin tədqiqat istiqamətləri”** adlanır. Bu fəsil də üç yarımfəsildən ibarətdir. **“Azərbaycan dilçiyində frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətlərinin elmi-nəzəri müstəvidə tədqiqatı”** adlanan birinci yarımfəsildə frazeologiyanın ilk dövr tədqiqatçılarından söhbət açılmışdır. M. Hüseynzadənin, A. Qurbanovun, Ə. Dəmirçizadənin, K. Əliyevin, S. Cəfərov, Z. Əlizadənin, Q. Kazımovun, F. Hüseynovun xidmətləri qeyd olunur. Birinci yarımfəsil özü də iki paraqraftan ibarətdir.

Birinci yarımfəslin ilk paraqrafı **“Hüseyn Bayramov Azərbaycan dilçilik tarixində frazeologiyanın kompleks tədqiqatının ilk nümayəndəsi kimi”** adlanır. Hüseyn Bayramov dilçilik tariximizə müxtəlif istiqamətlərdə araşdırmaları, xüsusən də Azərbaycan dili frazeologiyasının əsas məsələlərini ilk dəfə olaraq sistemli və kompleks şəkildə öyrənməsi, Azərbaycan frazeologiyasının əsaslarını yaratması ilə adını yazmış dilçilərimizdən biridir. İkinci yarımbaşlıq **“M. Tağıyev frazeologiyasının tədqiq olunmasında yeni nəzəriyyənin yaradıcısı kimi”** adlanır. Frazeologiyanın Azərbaycan tədqiqatçıları arasında M. T. Tağıyevin xidmətləri böyükdür. Onun tədqiqat işi rus dilinin frazeologiyasına həsr olunsa da, ümumən frazeologiyanın nəzəri məsələlərinin öyrənilməsində müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Ötən əsrin 60-cı illərində frazeologiya sahəsində tədqiqatlarda Azərbaycan frazeoloqu M. T. Tağıyevin adı ilə bağlı olan “frazeoloji əhatə nəzəriyyəsi” geniş tətbiq olunmuşdur. Əgər frazeoloqları əvvəllər frazeoloji vahidlərin semasioloji məsələləri, motivasiya, daxili formanın aktual məna ilə əlaqələri, həmçinin frazeoloji vahidin məzmun quruluşundakı komponentlərin arasında münasibətlər maraqlandırırıdlsa, M. T. Tağıyev tədqiqatçıların diqqətini frazeoloji

---

¹⁶ Seyidova, S. Ə. Azərbaycan frazeologiyasının tədqiqində frazeoloji vahidlərin ekvivalentliyinin rolu // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2020. №12, –s.136-145.

vahidin mütləq əhatəsinə cəlb etmişdir. O, xüsusi əhatə ilə xarakterizə olunan birləşmələri frazeoloji vahid hesab etməyi təklif etmişdir. Xüsusi əhatə və ya frazeologizmlərin şəxsi struktur əlaqələri dedikdə, tədqiqatçı frazeologizmin ayrı-ayrı komponentlərinə yox, bütövlükdə frazeologizmə aid dil vahidlərini nəzərdə tutmuşdur¹⁷.

Bu bölmədə F.Salayevanın da araşdırmasına münasibət bildirilmişdir.

İkinci yarımbaşlıq **“Azərbaycan dilçiliyində frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətlərinin müqayisəli-tipoloji müstəvidə tədqiqatı”** adlanır. Yarımbaşlıq 2 paragrafdan ibarətdir. **“M.Mirzəliyeva Azərbaycan dilçilik tarixində frazeologiyanın yeni - tipoloji müstəvidə kompleks tədqiqatının nümayəndəsi kimi”** adlanan paragrafdakı türk dilləri frazeologiyasının tədqiqində Məhəbbət Mirzəliyevanın müstəsna xidmətləri barəsində məlumat verilir.

M.Mirzəliyeva türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemlərinə aid tədqiqatlarını giriş, hər biri üç fəsildən ibarət iki hissədə təqdim etmişdir. Qeyd edək ki, bu kitabın nəşrinədək müəllifin frazeologiyaya aid xeyli sayda məqaləsi və monoqrafiyası nəşr olunmuşdur¹⁸.

Bu məqalələr və monoqrafiyadakı araşdırmalar onun 2009-cu ildə çapdan çıxmış kitabında əksini tapdığından tədqiqatçının frazeologiya haqqında fikir və mülahizələrini, irəli sürdüyü müddəaları, əldə etdiyi nəticələri bu kitab əsasında təhlilə cəlb etmək məqsədəuyğundur.

Tipoloji tədqiqatlar sırasında Q.Mahmudovanın da tədqiqatına yer ayrılmış və münasibət bildirilmişdir.

İkinci paragraf **“Azərbaycan dilçiliyində müqayisəli müstəvidə araşdırmaya baxış”** adlanır. T.S.Quliyevin, A.Ə.Qədimovanın, X.E.Musayevanın, Ü.Y.Məmmədovanın elmi

---

¹⁷ Тагиев, М.Т. Глагольная фразеология современного русского языка / М.Т.Тагиев. –Бакү: Маариф, –1966. –с.43

¹⁸ Mirzəliyeva, M.M. Türk dillərinin frazeologiyası: [2 cildə] / M.M.Mirzəliyeva. – Bakı: Nurlan, –2009. -с.1., –220 s.

tədqiqat işlərinə münasibət bildirilmişdir. Təbii ki, istər tipoloji, xüsusilə də müqayisəli-tipoloji müstəvidə aparılan araşdırmalar frazeologiya üçün çox önəmlidir. Frazeoloji vahidlər həm də xalq təfəkküründən gələn vahidlərdir. Onların kökü haqqında təsəvvürlər, aid olduqları dil ailələri, daşdıqları mənə yükləri və həqiqətləri, eləcə də digər xüsusiyyətləri məhz belə tipoloji-müqayisəli tədqiqatlarda üzə çıxır. **Üçüncü yarım fəsil “Azərbaycan dilçiliyində frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətlərinin ədəbi müstəvidə tədqiqatı”** adlanır. Burada İ.Süleymanova, A.Xəlilov, K.Nəbiyeva, L.Cəfərova, T.Əsgərova və digərlərinin frazeologiya sahəsinə aid yazdıqları tədqiqat işlərinə münasibət bildirilir.

Azərbaycan dilinin frazeoloji araşdırmalarında frazeoloji birləşmələr, daha doğrusu, söz birləşməsi səciyyəli frazeoloji vahidlər qrammatik cəhətdən feili frazeoloji birləşmələr və ismi frazeoloji birləşmələrə ayrılmışdır. Əksər tədqiqatlarda bu bölgü verilir və nümunələr əsasında şərh olunur. Məsələn, M.Mirzəliyeva da frazeoloji birləşmələri kateqorial mənasına əsasən ismi və feili birləşmələrə ayırır¹⁹. Ümumiyyətlə, Azərbaycan frazeologiyasına aid tədqiqatlarda bu qrammatik bölgü sabitləşmişdir.

F.Əhmədov “XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında Vidadinin rolu” adlı monoqrafiyasında Vidadi dilinin frazeologiyasının tədqiqinin ilk cümləsində qeyd edir ki, Vidadinin əsərlərində frazeoloji ifadələri ismi və feili frazeoloji vahidlər kimi iki böyük qrupa ayırmaq olar. Bundan sonra o, Vidadinin əsərlərindəki frazeoloji vahidləri bu qruplar çərçivəsində təhlilə cəlb edir²⁰.

Bu manevr frazeologiyaya dair tədqiqatlarımızda özünü geninə-boluna göstərir. Eyni manevr, üsul, mövzu-mübahisələr, problematikalar, hətta istinadlar artıq dilçilik elmimizdə şablonlaşma

---

¹⁹ Mirzəliyeva, M.M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri / M.M.Mirzəliyeva. – Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, – 1995. – s.83

²⁰ Əhmədov, F.Z. XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında Vidadinin rolu / F.Z. Əhmədov. – Bakı: Nurlan, – 2005. – s. 72

təhlükəsi yaratmışdır. Yeni araşdırma bu şablona sadəcə yeni tədqiqat obyektı (ədəbi-bədii mənbə) əlavə edir. Bu cür tədqiqatlar dilçilik eliminin elmi-nəzəri bazasını yeniləməsə də, onların nəticələrini praktik sahədə tətbiq etmək lazımdır. Məsələn, mövcud şablonun dəyişən qaynaqlarının ortaya qoyduğu frazeologizmlər Azərbaycan dilinin frazeoloji fondunun toplanması işində əhəmiyyətlidir. Belə hesab edirik ki, bu tədqiqatlarda əsas məqsəd bu və ya digər bədii mənbədə ismi və ya feili frazeologizmlərin işlənməsi müddəasını, yaxud başqa məlum müddəanı irəli sürmək deyil, mənbənin təqdim etdiyi frazeologizmləri toplamaq olmalıdır.

Frazeologiya sahəsində aparılan araşdırmalar üzərində təhlillərimiz bizi belə qənaətə gətirir ki, Azərbaycan frazeoloqlarının tədqiqatları kifayət qədər nəzəri və frazeoqrafik potensiala malikdir. Bu potensialdan yeni nəzəri ümumiləşmələrin formalaşdırılması və lüğətlərin hazırlanması dilçilik elminin qarşısında duran ən ciddi məsələdir.

“Nəticə” hissəsində dissertasiya işinin başlıca elmi qənaətləri əks olunmuşdur:

1. Azərbaycan dilçiliyinin frazeologiya sahəsində aparılan tədqiqatlarının qarşısında duran ən mühüm məsələ bu sahənin terminoloji aparatının hələ də təkmil səviyyədə formalaşmamasıdır. Frazeoloji anlayışlar sisteminin terminoloji ifadəsində qarışıqlıq, anlaşılmazlıq, qeyri-dəqiqlik, natamamlıq, qeyri-müəyyənlik müşahidə olunur. Məsələnin həllinə cəhdlər varsa da, onlar tamamlanmamış, yekdillik qazanmamış şəkildədir. Araşdırma zamanı 10-a qədər termin variantlarına rastladıq. Bu isə təbii olaraq, dildə qarışıqlıq yaradır. Fikrimizcə, frazeologiyanın vahidi olaraq frazeoloji vahid termininin verilməsi daha məqbuldur.

2. Frazeoloji araşdırmalarda ümumən Azərbaycan dilçilik elmi üçün təhlükəli həddə çatan şablonvari bir tədqiqat üslubu vardır. Məsələləri müzakirə müstəvisində mübahisəli şəkildə qapatmaq artıq bir ənənə şəklini almışdır.

3. Frazeologiya sahəsində çoxsaylı tədqiqatlar vardır. Bu tədqiqatlar Azərbaycan frazeologiyasını müxtəlif mövzular ətrafında araşdırır. Ancaq bu müxtəliflik Azərbaycan frazeoloji tədqiqatlarına

rəngarənglik gətirmir, belə ki, müxtəlif mövzular ətrafında, demək olar ki, eyni şeylərdən danışılır. Ümumiyyətlə, frazeoloji araşdırmalarda kəmiyyət keyfiyyəti üstələyir.

4. Azərbaycan frazeologiyasının xarici dillərlə müqayisəli araşdırılması son dövr tədqiqatlarında çoxalan tendensiya üzrə gedir ki, bu da müsbət addım kimi qiymətləndirilməlidir. Bu müqayisələr Azərbaycan frazeologiyasının imkanlarını üzə çıxarmaq baxımından əhəmiyyətli rol oynayır.

5. Ümumiyyətlə, frazeoloji vahidlərin qrammatik xüsusiyyətlərinin tədqiqinə aid tədqiqatlar təhlil olunarkən bir cəhət xüsusilə qeyd edilir ki, frazeoloji vahidlərin qrammatik xüsusiyyətlərinin araşdırılmasında müxtəlif sistemli dillərin materiallarının müqayisəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, frazeologiyanın sistem şəklində müqayisəli tədqiqi frazeologiyanın ümumi nəzəriyyəsinin işlənməsi, müxtəlif sistemli dillərdə frazeoloji vahidlərin oxşar və fərqli cəhətlərinin aşkara çıxarılması üçün əhəmiyyətlidir. Doğrudur, Azərbaycan dilçiliyində belə tədqiqatların müxtəlif aspektlərinin – frazeologizmlərin yaranması, işlənməsi və müxtəlif dillərdəki ekvivalentlərin təsnifatındakı xüsusiyyətlərinin ümumiləşdirilməsinə kifayət qədər yer verilməmişdir.

6. Tarixi və çağdaş mənbələrə istinadən aparılan tədqiqatlar dilimizin frazeoloji fondunun praktik şəkildə öyrənilməsi üçün əhəmiyyətlidir. Belə ki, bu araşdırmaların nəticələri frazeoloji lüğətlərin hazırlanması üçün zəngin material verir. Aparılan tədqiqatların potensialından istifadə edərək lüğətlərin tərtibi Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında duran vəzifələrdən biridir.

7. Frazeoloji tədqiqatlarda daha çox müzakirə edilən və mübahisəli qalan məsələ sözsəkilli frazeoloji vahidlərdir. Bu elmi-tədqiqat əsərində 307 frazeoloji vahid göstərilmişdir. Bu vahidlərdən 10-a qədər sözsəkilli frazeoloji vahid olaraq verilir. Azərbaycan frazeoloqlarının içərisində bu tip frazeoloji vahidlərin varlığını qəbul edənlər var. Biz isə bu qənaətdəyik ki, birləşmənin komponenti kimi çıxış etməyən tək leksem frazeologizm ola bilməz. Frazeologizm bir-biri ilə sintaktik və semantik əlaqəyə girərək vahidə çevrilən ən azı iki müxtəlif komponentdən yaranır.

Tədqiqatlarda göstərilən dayı, tülkü, qurd və s. tipli nümunələr sözün frazeoloji vahidə çevrilməsi yox, metaforikləşməsi, məcazlaşması hadisəsidir.

8. Son dövr tədqiqatlarında frazeoloji vahidlərin strukturu məsələsinin sərhədlərinin bir qədər də genişləndiyinin şahidi oluruq. Söz səviyyəli frazeoloji vahidlər ətrafında mübahisənin getdiyi bir zamanda səs və mətn səciyyəli frazeoloji vahidlərin varlığı məsələsi ortaya atılır və konkret olaraq da həllini tapmır.

9. Cümlə səciyyəli frazeoloji vahidlərə də dilçilikdə birmənalı münasibətin olmadığını şahidi oluruq. Ümumiləşdirsək, iki istiqamətin şahidi oluruq. Bəzi dilçilər məsdər sonluqlu frazeoloji feillərin də müəyyən morfoloji əlamətlər qəbul edərək cümlə strukturu yaratmasını frazeoloji cümlələr kimi qəbul edirlərsə, ikinci halda biz məcazi mənaya ekvivalent olan, paremioloji vahid olan, cümlə şəklində formalaşan və dil fondunda artıq mövcud olan frazeoloji vahidləri strukturca cümlə kimi qəbul edənlərin şahidi oluruq. Son dövr tədqiqatlarında ikinci halın üstünlük qazandığını görürük və biz də dildə məcazi mənə kəsb edən və dilin frazeoloji fondunda artıq mövcud olan strukturca cümləyə ekvivalent olanları cümlə şəkilli frazeoloji vahid hesab etməyi məqsədəuyğun görürük. Bu səbəbdən elmi-tədqiqat əsərində verilən frazeologizmlərin yalnız 31-nin cümləyə ekvivalent frazeoloji vahid olması fikrindəyik.

10. Tədqiqat göstərir ki, Azərbaycan dilçiliyində frazeologizmlərin struktur-qrammatik xüsusiyyətlərinin təhlili zamanı, bir qayda olaraq, ismi və feili frazeologizmlərdən bəhs edilmişdir. Bunu əksər dilçilərin əsərlərində müşahidə etmək mümkündür. Bu halı ümumilikdə türkologiyada qəbul edilmiş ənənə ilə bağlamaq mümkündür.

11. Azərbaycan dilçiliyində frazeoloji tədqiqatların əsasən üç istiqamətdə – elmi-nəzəri, müqayisəli-tipoloji və üslubi-ədəbi müstəvidə aparıldığının şahidi oluruq. İstinad etdiyimiz 40-a qədər tədqiqat əsərləri içərisində 12 əsər elmi-nəzəri müstəvidə, 11 əsər müqayisəli-tipoloji müstəvidə, 17 əsər üslubi müstəvidə tədqiqata cəlb olunub. Azərbaycan dilçiliyində ilkin aparılmış tədqiqatların, əsasən, elmi-nəzəri müstəvidə aparıldığını da müşahidə edirik.

Sonrakı inkişaf müstəvisinin isə daha çox üslubi yönə istiqamətləndiyini görürük.

12. Azərbaycan dilçiliyində frazeoqrafiyanın müsbətə doğru inkişafını görürük və yeni ciddi baza lüğətlərinin hazırlanması frazeoqrafiya sahəsində çox ciddi addım kimi qiymətləndirilməlidir.

Dissertasiya işinin əsas və elmi nəticələri çap edilmiş aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

1. Seyidova, S.Ə. Azərbaycan dili frazeologiyasının təşəkkülü // “Müasir dilçiliyin aktual problemləri”, –Sumqayıt: – 24 noyabr – 25 noyabr, –2016, – s.86- 87.

2. Seyidova, S.Ə. Sinonimlik, variantlılıq və çoxmənalılıq frazeoloji birləşmələrin semantik xüsusiyyəti kimi // –Bakı: Filologiya məsələləri, Əlyazmalar İnstitutu, –2016. № 11, –s.210-216.

3. Seyidova, S.Ə. M.Mirzəliyeva Azərbaycan dilçilik tarixində frazeologiyanın kompleks tədqiqatının əsas nümayəndə-lərindən biri kimi // –Bakı: Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, –2018. № 5, –s.45-50.

4. Seyidova, S.Ə. Əhmədov F. Frazeologiyaya aid yeni tədqiqatlara bir baxış // – Bakı: Azərbaycanda xarici dillər, –2018. № 4 (41), – s.20 -26.

5. Seyidova, S.Ə. Azərbaycan dilçiliyində frazeologiyanın müxtəlif məsələləri son dövr tədqiqatlarında // “Культурология, искусствоведение и филология: Современные взгляды и научные исследования.Сборник статей по материалам XXVII-XXVIII международной научно- практической конференции” , – Москва: – октябрь, –2019. № 9-10 (25), –s.54-59.

6. Сеидова, С. А. Об исследованиях паремиологических выражений в Азербайджанской лингвистике // –Ужгород: Закарпатски Филологични студии, – 2019. № 8, –с. 87- 93.

7. Seyidova, S.Ə. M. Tağıyev frazeologiyanın tədqiqində yeni nəzəriyyənin yaradıcısı kimi // “ Gənc tədqiqatçıların III respublika

elmi- praktik konfransının materialları”, –Bakı: – 13 mart, – 2020, – s. 289-291.

8. Seyidova, S.Ə. Azərbaycan frazeologiyasının tarixində frazeoloji vahid anlayışı // –Bakı: Dil və ədəbiyyat, – 2020. № 1 (113), – s. 46- 49.

9. Seyidova, S.Ə. Azərbaycan dilində frazeologizmlərin struktur xüsusiyyətlərinə mübahisəli baxışlar // “ IV Uluslararası türklərin dünyası sosial bilimler sempozyumu”, –Ankara: – 17 Aralık, –2020, – s.467-473.

10. Seyidova, S.Ə. Azərbaycan frazeologiyasının tədqiqində frazeoloji vahidlərin ekvivalentliyinin rolu // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2020. №12, –s.136 -145.

11. Seyidova S. A. Sources of enrichment of the phraseological system of the Azerbaijani language // – Bishkek: Вестник МУК, – 2022.– №4 (48), –с.435-445.

12. Seyidova, S.Ə. Azərbaycan dilçiliyində frazeologiyanın tədqiq tarixinə bir nəzər // –Bakı: Filologiya məsələləri, Əlyazmalar İnstitutu, – 2022. №10, – s.54-62.

Dissertasiyanın müdafiəsi 14 10 2025-ci il tarixində saat 10⁰⁰ Sumqayıt Dövlət Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.24 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ5008, Sumqayıt şəhəri, 43-cü məhəllə. Sumqayıt Dövlət Universiteti

Dissertasiya ilə Sumqayıt Dövlət Universitetinin Elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Sumqayıt Dövlət Universitetinin rəsmi saytında (www.sdu.edu.az) yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 18 09 2025-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 01.09.2025

Kağızın formatı: 60*84/^{1/16}

Həcm: 38550 işarə sayı

Tiraj: 100